

• RECENZIE A ANOTÁCIE •

KOVÁČ, D. a kol.: *Dejiny Slovenskej akadémie vied*. Bratislava : VEDA, vydavateľstvo SAV, 2014, 688 s., ISBN 978-80-224-1316-9

V roku 2014 sa dostala na knižný trh práca o dejinách Slovenskej akadémie vied (SAV). Je to obsiahla publikácia reprezentatívneho charakteru, zahŕňajúca okrem samotného historiografického textu v prvom diele knihy množstvo dokumentov a príloh v jej druhom diele. Treba oceniť, že autori sa odhodlali spracovať dejiny tejto, po roku 1989 často zaznávanej inštitúcie. Autormi práce sú I. Gažová, J. Gubášová Baherníková, K. Hollý, A. Hudek, L. Kamencová, J. Klačka, D. Kováč, K. Majerová, A. Marčeková, L. Nemeskürthyová a J. Pavlová. Vedeckým redaktorom a editorom je D. Kováč. Publikácia vychádza v čase opakovanej „transformácie“ SAV (prvá bola transformácia krátko po roku 1989), v období neistoty a obáv o budúcnosť nielen zamestnancov SAV, inštitúcie ako takej, ale aj slovenskej vedy. V roku 2015 dostal D. Kováč a kolektív autorov z Historického ústavu SAV a Ústredného archívu SAV Cenu Slovenskej akadémie vied za vedeckú prácu na kolektívnej monografii *Dejiny SAV*.

Recenzovaná práca metodologicky vychádza z modelovania, ktoré na Slovensku po roku 1989 získalo dominanciu.¹ Idealistická metodológia vyznačila limity významu a hodnoty textu *Dejiny SAV*. Autori odmietajú ideologizáciu spoločenských vied, ich text však nie je príkladom „konca ideológie“. Naopak, je poplatný vládnucej ideológii ponovembro-

vého režimu, ktorým je (buržoázny) antikomunizmus.² V kapitolách o dejinách SAV do roku 1989 je teoretickým východiskom autorov koncept totalitarizmu vypracovaný v Spojených štátoch amerických 50. rokov 20. storočia ako ideologický nástroj proti bývalému Sovietskemu zväzu.³ Tento koncept – model – sa dostal do ponovembrovej antikomunistickej legislatívy (najvýraznejšie sa odrazil v zákone o pamäti národa).⁴ Stal sa základom oficiálnej, hegemoniálnej ideológie súčasného režimu, ktorou je masovo indoktrinované nielen obyvateľstvo Slovenska, ale aj ďalších východoeurópskych krajín.⁵

¹ Orientácia súčasných prírodných a spoločenských vied na využívanie metód modelovania vyjadruje názor, že „dosiahnuť pravdy nám umožňujú modely a aproximácie“ (WILKESOVÁ, K. V. K čemu je vďečím filozofie vedy? In *Filosofický časopis*, XXXVII, 1989, 4, s. 507).

² Antikomunizmus tradične preniká všetkými stránkami ideológie a politiky vládnucej triedy kapitalistického režimu (buržoázie), v bývalom Československu reštaurovanému po roku 1989. Zaniknutý východoeurópsky socializmus obviňuje z totalitarizmu, marxizmus z utopizmu a komunistické vlády z agresívnosti. Proces tzv. vyrovnávania sa s komunistickou minulosťou má negatívny charakter.

³ Prvé dve desaťročia studenej vojny predstavovali „zlatý vek“ konceptu totalitarizmu, ktorý sa rýchlo rozšíril tak v soviológii, v spoločenských vedách, ako aj v ekonomickej teórii tzv. neoliberalizmu. Od konca 60. rokov 20. storočia sa stal terčom ostrej kritiky a dokonca sa zdalo, že sa úplne vytratí z politologického slovníka. Opätovný rozvoj zaznamenal až v 80. rokoch minulého storočia, pričom ho reprezentovali predovšetkým neokonzervatívni predstavitelia politického myslenia.

⁴ Zákon Národnej rady SR č. 553/2002 Z. z. o sprístupnení dokumentov o činnosti bezpečnostných zložiek štátu 1939 – 1989 a o založení Ústavu pamäti národa a o doplnení niektorých zákonov (zákon o pamäti národa). Koncept sa však objavil už v zákone NR SR č. 125/1996 Z. z. o nemorálnosti a protiprávnosti komunistického systému.

⁵ Významnú úlohu v tomto smere zohrávajú špecializované pracoviská „pamäti národa“ (napr. slovenský Ústav pamäti národa, český Ústav pro studium totalitních režimů alebo poľský Ústav národnej pamäti). Ich výstupy sú široko medializované.

Dušan Kováč v Úvode tvrdí, že kolektív autorov mal ambíciu napísať dielo „zvrchovane vedecké a kritické“. Avšak už v ďalších odsekoch svojho úvodu píše o „komunistickej totalite“, „totalitnom režime“ a „totalitnom systéme“, ktorému mali vzdorovať mnohí vedci a iní mu mali byť, naopak, poplatní. Takto sú dejiny SAV zasadené do „zvrchovane nevedeckej a nekritickej“ čierno-bielej šablóny vulgárneho konceptu totalitarizmu. Tento fakt naznačujú už názvy niekoľkých kapitol a podkapitol: *Slovenská akadémia vied v zložitých podmienkach komunistickej totality a jej krízy*, *Umrtná spoločnosť*, *SAV pod kontrolou politickej moci*, *Náprava deformácií spôsobených totalitnou mocou*. Do schémy totalitarizmu však napodiv nie je zasadené obdobie klérofašistického štátu (1939 – 1945).⁶ Nie je totalitný, autori jeho spoločensko-politické zriadenie a predstavitel'ov označujú podstatne miernejšie ako „nový režim“, „vládnuci režim“, „ľudácky režim“, „autoritatívny režim“, „vládne špičky slovenského štátu“. Slovné spojenie fašistický režim je v úvodzovkách. Najhorším obdobím našich dejín je „komunisticá totalita“. Paradoxy vývoja v období po roku 1948 má výstižne opisovať historik totalitného komunistickeho režimu J. Pešek, ktorý píše o období „najväčšieho teroru a hromadného násilia“(!).

Autori vo svojom antikomunistickom zápale citujú (okrem iných) prácu českého historika M. Pullmanna *Konec experimentu*. Nepovšimnuté však zostali jeho analytické štúdie, ktoré sa venujú otázke totalitnohistorického výkladu dejín prednovembrového socializ-

mu (*Sociální dějiny a totalitněhistorické vyprávění, Diktatura, konsensus a společenská změna*). Nie bezdôvodne. Pullmann v nich totiž zásadným spôsobom odhaľuje ideologicopropagandistickú podstatu totalitnohistorického výkladu, ktorý sa stal pre autorov *Dejín SAV* smerodajným. V zmysle Pullmannovej analýzy sa ústrednou kategóriou výkladu dejín prednovembrového socializmu stal pojem „režim“. „Režim“ nepredstavuje len súbor inštitúcií, ktoré prináležali štátnemu a straníckemu aparátu, ale spravidla sa stáva jedným subjektom dejín – má vplyv („režim“ sledoval, vykonával tlak atď.), svoje záujmy („režim“ chcel obmedzovať, brzdiť a pod.) a dokonca má i špecifickú psychológiu („režim“ si bol vedomý, niektoré aktivity mu boli nepríjemné alebo nimi dokonca bol zaskočený atď.).⁷ Do podobných naratívnych súvislostí je zaradené i slovo „moc“ – moc mohla získať nadvládu, prejavovať ochotu k ústupkom alebo byť bezradná a podobne.⁸ V *Dejinách SAV* „režim“ deklaroval, potlačil, rátal, považoval, nerezignoval, uzavrel kompromis, uzavrel s občanmi dohodu, sústredil sa, mal cieľ, snahu, nemal prostriedky. „Moc“ v *Dejinách SAV* preniesla svoju pozornosť, zrušila, rozhodla, nemala záujem, uvedomovala si, neakceptovala, rozpracovávala myšlienku, mala snahu, požadovala zmenu, požadovala transformáciu, formovala, prežívala krízu, očakávala, umožnila, nedokázala, venovala svoj záujem, reagovala, zorganizovala, dosadila, zrušila. „Režim“ bol teda akýmsi kolektívnym aktérom s vlastnou psychológiou a zámermi. Proti takto vyznačenému aktérovi potom stála „spoločnosť“ predstavujúca objekt ovládania a kontroly.⁹ Medzi „režimom“ a „spoločnosťou“ tak bola utvorená pomyselná deliaca čiara vyznačujúca sféru manipulatívnych snáh „režimu“ prichá-

⁶ Pojem „klérofašizmus“ bol u nás po roku 1989 odmietnutý, v zahraničí sa však naďalej používa (pozri napr. CYMET, D. *History vs. Apologetics: The Holocaust, The Third Reich, and the Catholic Church*. Lanham, Lexington Books 2010; STONE, D. *The Holocaust, Fascism and Memory. Essays in the History of Ideas*. Palgrave Macmillan UK, 2013 alebo KITSCHOLT, H. *The Radical Right in Western Europe. A Comparative Analysis*. The University of Michigan Press 1997).

⁷ PULLMANN, M. Sociální dějiny a totalitněhistorické vyprávění. In *Soudobé dějiny*, XV, 2008, 3 – 4, s. 704.

⁸ Tamže, s. 705.

⁹ Tamže.

dzajúcich z vonkajšieho sveta (zo Sovietskeho zväzu) a znášajúcich sa ako zlá sila na v záseade nevinnú, ovládanú „spoločnosť“. Vzťah medzi „režimom“ a „spoločnosťou“ je interpretovaný v podobe jednostranného ovládania – zo strany „režimu“ smerom k „spoločnosti“ tu pôsobili „prevodové páky“ (predovšetkým donútenie a teror), v opačnom slede, teda zo strany „spoločnosti“ smerom k „režimu“, sa uplatňoval strach, dezilúzia a oportunistizmus.

Pullmann pri zdôvodňovaní hegemoniálneho postavenia tohto konceptu presvedčivo poukazuje na prísluby, ktoré sú s ním spojené. Predovšetkým práve model totalitného „režimu“ umožňoval potvrdiť predstavu, že dejiny komunistickej vlády boli jednosmerným pohybom k dopredu známemu cieľu – že historicky nevyhnutným vyústením celého príbehu bolo zvrútenie nenávideného „režimu“, ktoré otváralo cestu trvalému naplneniu hodnôt občianskej spoločnosti, slobody a demokracie. Pojem „režim“ má teda špecifický teleologický rozmer: príbeh „komunizmu“ je možné vykladať s odkazom na jeho zvrútenie v roku 1989. Konečne poskytoval príbeh totálneho ovládania všemocným „režimom“ možnosť rétoricky vykázať zlo do vonkajšieho sveta a vyznačiť tak pomyselnú hrubú čiaru za minulosťou. Má teda exkulpačný účinok, teda vytesnenie zodpovednosti a možnej spoluviny.

Po roku 1989 už „režim“ (ani „moc“) neexistuje, prestáva byť konajúcim subjektom dejín. Zanikol. A spolu s ním zanikla aj ideológia a propaganda. Dikcia kapitol pojednávajúcich o ponovembrovej spoločnosti a ponovembrovom vývoji SAV sa radikálne mení. Už nie je odsudzujúca. Prišli sloboda a demokracia. Tento naivno-vulgárny výklad znehodnocuje obsah recenzovanej práce. Jej autori poukazujú na politicko-ideologickú poplatnosť iných a sami sa pritom dostávajú do podobnej situácie. Ak tvrdia, že veda napomáhala ideologickým a propagandistickým cieľom minulého režimu, tak svojou prácou zároveň dokazujú, že takéto vyjadrenie sa vzťahuje aj

na ponovembrový režim. Tvrdiť, že súčasné spoločenské vedy sú autonómne a nezávislé od existujúceho režimu, že nenapomáhajú jeho ideologickým a propagandistickým cieľom, je nevedecký idealizmus. Všimnime si teraz niektoré rozporné závery, ku ktorým autori vo svojej práci dochádzajú. Do veľkej miery sú dôsledkom ich metodológie:

– v práci sa píše o bezprecedentnom rozvoji vedy a výskumu po roku 1948. Napriek tomu autori tvrdia, že podpora vedy a výskumu nepatrila k prioritám štátneho rozpočtu, že československá veda v skutočnosti nikdy nemala dostatok materiálnych ani finančných prostriedkov potrebných na svoj rozvoj (s. 108). Ako však potom mohlo prichádzať k nárastu počtu pracovníkov SAV? Ak v konkrétnych rokoch existovali problémy (napr. priestorového a prístrojového vybavenia), riešili sa. Roky 1956 – 1958 hodnotia autori negatívne („prios-trenie kurzu“, previerky), ale na druhej strane uvádzajú, že v roku 1956 otvorilo uznesenie ÚV KSČ a vlády novú etapu vývoja nielen SAV, ale aj celoštátnej Československej akadémie vied (ČSAV), že došlo k rastu významu a autority SAV i ČSAV (s. 120);

– konštatovanie o celkovej neefektívnosti československého hospodárskeho systému v 50. rokoch 20. storočia protirečí záverom o raste východoeurópskej ekonomiky v tomto období (napr. E. Hobsbawm). Zmena tohto trendu nastala až počas krízových 60. rokov, ku ktorým autori prejavujú svoje sympatie. A nakoniec, ako mohol byť hospodársky systém v 50. rokoch neefektívny, keď sa v ňom realizovala veľkorysá výstavba ČSAV a SAV?

– ako mohli v Ekonomickom ústave SAV počas tzv. normalizácie robiť „analýzy zisťujúce narastajúcu neefektívnosť nielen vtedajšej československej ekonomiky, ale aj ekonomík ďalších krajín združených v RVHP“, keď mala veda v období totalitného ovládania a kontroly len „napomáhať propagandistickým a ideologickým cieľom režimu“ alebo, keď ekonomická veda mala byť „tlačená do poslu-

hovania politiky komunistickej strany“? Československá ekonomika v období 70. rokov nebola neefektívna, v priebehu tohto obdobia došlo k prekonaniu ekonomických problémov 60. rokov. Povedané dnešnými slovami, „ekonomika rástla“, čo sa prejavilo napr. rozsiahlou bytovou výstavbou (a, samozrejme, výstavbou Akadémie);

– v recenzovanej práci sa píše o drastických a masových čistkách, na ktorých mali zásluhu dogmatici, stalinisti a neostalinisti. Má to byť „fenomén“, ktorý sa týka 50., a predovšetkým začiatku 70. rokov. Podľa autorov boli normalizačné čistky v školstve, vede a kultúre mimoriadne ničivé. Zároveň však konštatujú, že nie je možné dopracovať sa k presným a konečným číslam týkajúcim sa výsledkov čistiek, pretože pramene sú neúplné, vzájomne rozporné a účelové. To znamená, že autori vynášajú súdy na základe nehodnovných prameňov. Ako teda podľa autorov vyzerali „ničivé“ čistky v SAV? „*Previerky len v malej miere postihli členov Akadémie,*“ (s. 175). V prvej etape, do 30. 6. 1971, muselo Akadémii z politických dôvodov opustiť len 27 vedeckých pracovníkov, do 31. 8. 1973 bolo prepustených ďalších 30 vedeckých a odborných pracovníkov. Týchto pracovníkov potom premiestnili v rámci ich odborov do knižníc, múzeí, nakladateľstiev, archívov a pod. To znamená, že sa im hľadalo vhodné náhradné zamestnanie. Podľa autorov čistky zo začiatku 70. rokov iba výnimočne nadobudli existenčný charakter (s. 181). O ničivých čistkách však môžeme hovoriť skôr vo vzťahu k nastupujúcemu kapitalistickému režimu. V roku 1990 sa z dôvodu „očisty“ a reštrukturalizácie rozviazal pracovný pomer s vyše 880 pracovníkmi SAV (!). Táto dôležitá informácia sa pritom vôbec nevyskytuje v prvej časti knihy, ktorá pojednáva o SAV na pozadí historického a spoločenského vývoja, ale v podkapitole „Personálne zabezpečenie“ druhej časti *Dejín SAV* (Vnútornej vývoj v SAV);

– autori na jednej strane citujú vyjadrenie J. Connellyho, že „*československí komunisti sa nezaujímali o vysoké školy, pretože si nevážili vzdelanie*“ (s. 90), na druhej strane však píše o „*dôkaze*“ záujmu o fungovanie vysokých škôl (rok 1958, 1961, 1966). Československí komunisti sa tak nezaujímali o vysoké školy, že mali ministra vysokých škôl!

– na jednej strane autori tvrdia, že v spoločenských vedách v 60. rokoch už pracovali marxisticky vychovaní vedci (s. 134), že sú to príslušníci generácie, ktorých „*vernosť režimu a marxistickej ideológii bola prinajmenšom v deklaratívnej rovine nepochybniteľná*“, na druhej strane uvádzajú, že požadovali deideologizáciu vedy a slobodu výskumu (s. 138);

– ak autori priznávajú, že obdobie socializmu (v ich poňatí totalitného komunistického režimu) bolo obdobiem „*permanentnej studenej vojny*“ (s. 317), ako mohla byť „*hrozba ideologickej diverzie*“ pre spoločenské vedy vykonštruovaná? Ideologické pôsobenie bolo predsa neoddeliteľnou súčasťou vedenia studenej vojny;

– prednovembrová šesťzväzková syntéza dejín Slovenska bola podľa autorov „*poznačená obdobím politického vplyvu na spoločenskovedný výskum*“ (s. 246), syntetické spracovanie dejín Slovenska bez ideologického tlaku malo byť možné až po roku 1989 (s. 246). Tomuto konštatovaniu odporuje prax ponovembrového prepisovania dejín v prospech novej vládnucej triedy súkromných vlastníkov výrobných prostriedkov (napr. v Edícii Slovensko v 20. storočí). Obdobiem „*politického vplyvu na spoločenskovedný výskum*“ sú rovnako poznačené diela po roku 1989, príkladom sú recenzované *Dejiny SAV*, ktoré vyvracajú ilúzie o nezávislosti spoločenskovedného výskumu;

– rozvíjanie metodológie vedy a logiky nenadväzovalo na tradíciu pozitivizmu a analytickej filozofie (s. 248), ale marxizmu (I. Hrušovský, ktorý sa po roku 1945 prepracoval

k dialektickému materializmu, V. Filkorn, V. Černík, J. Viceník a iní);

– ako si Komunistická strana Československa v rokoch 1948 – 1953 mohla definitívne upevniť svoju moc nad štátom (s. 89), keď zvrhnutím buržoázie v roku 1948 vytvorila štát iného typu? Štát nie je nadtriedna ani nezávislá štruktúra;

– autori raz píšu o komunizme a komunistickej diktatúre, potom o socialistickej diktatúre, raz o marxizme-leninizme ako o ideológii, inokedy ako o teórii (pritom preberajú jeho terminológiu ako napr. pracovné sily alebo výrobné prostriedky);

– ak kampaň proti „slovenskému buržoáznemu nacionalizmu“ bola taká škodlivá, prečo popri ČSAV vznikla SAV?

– v *Dejinách SAV* sa môžeme stretnúť so snahou znevážiť niektorých predstaviteľov prednovembrovej SAV. J. Hrozičiek bol napr. „vedecky bezvýznamný dogmatik“ (s. 175)¹⁰, V. Hajko (predseda SAV) „vedecky v najlepšom prípade priemerný vedec“ (s. 182). Pritom v jeho predstavení na strane 567 sa uvádza, že bol autorom vyše 30 pôvodných prác publikovaných i v zahraničí a zakladateľom vedeckej školy v odbore magnetizmu!

Prvé kapitoly *Dejín SAV* sú venované inštitucionalizácii slovenskej vedy, ktorá zahŕňa obdobie od M. Bela do vzniku SAV. Od 18. storočia do konca druhej svetovej vojny, resp. do roku 1948 sa slovenská veda „počnúc od bohovedy až po prírodovedu“ rozvíjala len minimálne, aj to predovšetkým vlastivedné disciplíny. Nie je preto náhodné, že v prvých kapitolách práce sa pojednáva väčšinou len o organizačných aspektoch, projektoch, koncepcích, návrhoch. Ak napríklad nerátame niekoľko desiatok knižných publikácií, tak jediným praktickým výstupom v medzivojnovom období bola Hydrobiologická stanica prírodo-

vednej sekcie Učenej spoločnosti Šafárikovej v Šamoríne pri Dunaji. Bola osobitnou zvláštnosťou v celej činnosti tejto v podstate českej spoločnosti. Stanica bola umiestnená v jednoposchodovej budove s elementárnym prístrojovým vybavením – bez ľudí, ktorá, ako si sťažoval jej vedúci Z. Frankenberger, „jsouce naprosto bez finanční podpory, jen živoří“.¹¹ Výskumy sa robili iba v lete, cez prázdniny, „z dobrého a odvolateľného vôle“ profesorov, docentov a asistentov z prírodovedeckých fakúlt českých univerzít. Po uchopení moci ľudákmi sa sklerikalizovaná Učená spoločnosť Šafárikova (vystupovala už pod zmeneným názvom Slovenská učená spoločnosť) zásluhou Ľ. Nováka premenila na Slovenskú akadémiu vied a umení (SAVU, existovala v rokoch 1942 – 1945). Autori jej činnosti/nečinnosti venujú neadekvátne veľkú pozornosť, je rozpísaná v samostatnej kapitole. Protektorom SAVU bol predseda Slovenskej katolíckej akadémie a zároveň prezident J. Tiso, predsedom chemik F. Valentin, pôvodne tiež farár. Veda sa musela rozvíjať v rámci „kresťanského svetonázoru“, preto malo v SAVU privilegované postavenie bohoslovie (podpredsedami SAVU boli farári). Vznikol Jazykovedný, Literárny, Historický, Zemepisný a Hudobnovedný ústav. Všetky boli v „duchovedej“ sekcii, ktorá ako jediná vyvíjala akú-takú činnosť. Ani jeden z týchto ústavov však nemal viac ako 3 zamestnancov. V polovici roka 1943 mala SAVU iba 38 pracovníkov. Počas jej existencie mala obsadených 16 pozícií označených ako vedecké (s. 65). Vedecká práca sa týkala takmer výlučne oblasti humanitných vied, existoval však aj štátny geologický a meteorologický ústav i štátne observatórium, neboli však a ani nechceli byť súčasťou SAVU. Zásadným problémom jej činnosti, sa okrem vplyvu stredovekého náboženského iracionalizmu, stalo jej finančné zabezpečenie.

¹⁰ Škoda, že autori bližšie nerozvádžajú, čo chápu pod pojmom „dogmatik“, keďže v súčasnosti sa môže vykladať rôzne.

¹¹ TIBENSKÝ, J. – PÖSS, O. a kol.: *Priekopníci vedy a techniky na Slovensku 3*. AEP, Bratislava 1999, s. 50.

Výskum prebiehal výlučne v oblasti humanitných vied i po roku 1945. Niektoré ústavy fungovali len formálne, bez zamestnancov, len externe, len ako koordinačné stredisko (s. 73). Charakteristickým však bolo úsilie vymaniť sa z vlastivedného charakteru rozšírením pôsobnosti povojnovej Akadémie o technické a prírodné vedy. Technické, prírodné i lekárske vedy boli v úplných začiatkoch, „*venovali sa im vlastne len osamotení jednotlivci*“, tak ako za starého Uhorska. Podľa autormi citovaného J. Tibenského boli v roku 1945 na Slovensku prírodné a technické vedy zhruba na úrovni, aká bola v Čechách v 70. rokoch 19. storočia. Ak autori v negatívnej konotácii píšú, že v povojnovom období nebol nikto skutočným sympatizantom komunistickej strany, že do roku 1948 vedci nepovažovali marxizmus-leninizmus za užitočnú vedeckú teóriu, tak to svedčí o zaostalosti spoločenských pomerov, v ktorých títo vedci vyrastali a pôsobili.

Po roku 1948 sa prírodné a technické vedy stali centrami základného výskumu v štáte. Zameranie sa na rozvoj prírodných, technických i lekárskeho vied napomáhala industrializáciu dovtedy zaostalej agrárnej krajiny. Napriek „totalitnému zlu“ (text dejín Akadémie do roku 1989 je zasadený do totalitnohistorickej výkladovej mustry) sa podľa autorov *Dejín SAV* malo Slovensko rýchlo rozvíjať, a to aj v oblasti rastu vedy. „*V slovenskom prostredí sa začala mimoriadna pozornosť venovať rozvoju dovtedy takmer neexistujúcich prírodovedných, lekárskeho a technických disciplín,*“ (s. 91). Veľkorysá podpora stranických a štátnych orgánov sformovala vnútorné orgány Akadémie a vybudovali sa (personálne aj priestorovo) vedecké ústavy (s. 114). V Československej akadémii vied sa projektovali obrovské areály pre ústavy, v rámci SAV sa už v priebehu 1. polovice 50. rokov začalo s prácou na projekte komplexu vedeckých ústavov na bratislavskej Patrónke. „*V tomto období dostávala SAV na tieto účely značné finančné zdroje,*“ (s. 109). Roky 1953 – 1967 napriek problémom zname-

nali pre SAV „*obdobie neustáleho rastu a rozvoja*“ (s. 109). V roku 1958 dosiahol počet ústavov 51 a ročne pribudlo okolo 150 – 170 pracovníkov, v roku 1966 bolo už 44 vedeckých pracovísk a 2 556 pracovníkov (s. 109). Najväčší rozvoj SAV však nastáva od začiatku 70. rokov, v období odsudzovanej „normalizácie“. V porovnaní s rokom 1968 mala SAV v 2. polovici 70. rokov o 2 000 zamestnancov viac, na začiatku 80. rokov SAV mala 4 400 pracovníkov a 58 pracovísk, z toho 48 vedeckých ústavov (s. 191). Napriek autormi konštatovanej ekonomickej stagnácii, zaostávaniu za Západom a podobne bola SAV na začiatku 80. rokov „*neustále rastúca inštitúcia*“, ktorá „*navyše, disponovala značnými zdrojmi*“ (s. 192). Koncom roka 1985 zamestnávala SAV už 5 289 pracovníkov, na konci 80. rokov pracovalo v SAV asi 6 000 ľudí v 47 vedeckých pracoviskách (s. 200). Do 70. rokov spadajú počiatky objavov v SAV.

Autori nenechávajú čitateľa na pochybách, že v roku 1989 padlo „totalitné zlo“ a nastalo obdobie „slobody a demokracie“. Stavajú sa na stranu ponovembrového vývoja. Rok 1989 pritom označujú za revolúciu (rovnako označujú aj maďarské udalosti roku 1956). Otázka je, na základe akej vedeckej metodológie hodnotia novembrové udalosti ako revolúciu, zrejme na základe idealistického modelu „totality“ a „demokracie“. Zápas „revolučných síl“ sa (okrem iného) začal úsilím o likvidáciu SAV. Bolo pre ňu úspechom, že sa jej podarilo prežiť (s. 222). Veľkorysé plány spreď roku 1989 sa nerealizovali, fondy na peňažné odmeny, na kultúrne, sociálne, zdravotné a rekreačné účely, poskytovanie pôžičiek pracovníkom, sa stali minulosťou. Zápas o „*novú demokratickú tvár*“ Akadémie získal podobu „*transformácie*“ SAV, ktorá znamenala „*silné reštriktívne opatrenia a zmeny v hospodárení, najmä obmedzenie dotácií, tvrdé zásahy do štruktúry a zamestnanosti*“ (s. 341). Zo zákona o SAV sa vypustila formulácia o Akadémii ako

vrcholnej slovenskej vedeckej inštitúcii, ako jedna z viacerých vedeckých ustanovizní mala vstúpiť do „voľnej súťaže“ s ostatnými inštitúciami vedeckého zamerania. Každoročne sa pritom začal znižovať rozpočet SAV, a tým aj počet zamestnancov. Z celkového počtu 6 000 pracovníkov Akadémie v roku 1990 klesol ich počet koncom roka 1992 na 4 572 (s. 209). Nečudo, že veľmi rýchlo sa dostavil nízky rešpekt k práci SAV, a tým aj veľká dezilúzia z roku 1989.

V logike textu by sa v ponovembrovej slobode a demokracii mali plniť všetky požiadavky autorov na rozvoj Akadémie a skutočnú vedecnosť. Pozrime sa však na niektoré ich konštatovania o ponovembrovej SAV a ponovembrovej vede: finančná tieseň, drastická, až 70 % redukcia rozpočtovej kapitoly SAV v porovnaní s rokom 1989, kritický stav, celkové prostriedky vynaložené v roku 1993 dosiahli len 57 % rozpočtu z roku 1989, katastrofálne platové pomery vedeckých pracovníkov a chýbajúce aj minimálne podmienky na udržanie základného fungovania vedy, krízový stav v slovenskej vede, kritická situácia v organizácii a riadení vedy na Slovensku, slovenská veda sa ani zďaleka nepribližovala k európskemu štandardu, rozpočtová politika bez dlhodobej stratégie, veda a výskum sa dostali na okraj záujmu spoločnosti a politických elít, neexistencia dlhodobého plánu organizácie vedeckého výskumu na Slovensku, preferovanie Matice slovenskej namiesto SAV¹², nedarilo sa zlepšovať základné materiálne podmienky výskumu, protesty vedeckej obce vrátane SAV proti úsporným opatreniam, úpadok vedy a výskumu na Slovensku, finančne podvyživená veda, v SAV sa diskutuje o rôznych krízových scenároch prežitia... Charakteristickým pre tento stav je nasledovný citát: Na 10. výročie pádu komunis-

tického režimu v Československu usporiadala Akadémia konferenciu *Veda a technika na Slovensku desať rokov po 1989*. Konštatovalo sa na nej, že posledné desaťročie bolo obdobím legislatívneho vákuu a stále sa zhoršujúceho materiálneho a finančného zabezpečenia vedy, a to aj napriek zásadnému zníženiu počtu vedeckých pracovníkov v porovnaní s rokom 1990. Účastníci konferencie upozornili na to, že všetky ponovembrové vlády deklarovali svoju podporu vede a vzdelaniu, no financovanie oboch oblastí sústavne klesá. V prijatom memorande sa konštatovalo, že mimoriadne kritický stav hrozí nezvratným kolapsom vedy a vzdelávania v SR (s. 224). O úpadku vedeckého výskumu „exaktne“ vypovedá patentová činnosť (patenty, vynálezy, objavy, licencie, zlepšovacie návrhy). Po roku 1989 nastal „výrazný pokles počtu každoročne prihlasovaných vynálezov“. Pred rokom 1989 sa každoročne podávalo okolo 100 prihlášok (v roku 1989 bolo podaných rekordných 114 prihlášok vynálezov), tento fakt „kontrastuje s počtom podaných prihlášok vynálezov podaných v roku 1994, ktorý nedosahuje ani číslo 10“ (s. 364 – 5). Za roky 1994 – 2004 bolo v SAV prihlásených 94 vynálezov, v rokoch 1984 – 1993 bolo spolu prihlásených asi 450 patentov (s. 365).

Autori konštatujú, že politika komunistickej strany znamenala na Slovensku dovedy „bezprecedentný rozvoj vedy a výskumu“ (s. 92). Tento rozvoj pokračoval počas celého obdobia socializmu. Zastavil sa po roku 1989. V ponovembrovom období prišlo k návratu do spoločenských pomerov, v ktorých slovenská veda existovala v kapitalistickej minulosti. Pre život vedy priniesli rovnaké problémy: zápas o prežitie následkom nedostatku finančných prostriedkov a klerikalizmus. Ak sa v knihe konštatuje „prudký rozvoj SAV od jej založenia v roku 1953“, tak po novembrovej zmene môžeme, naopak, konštatovať prudký úpadok. Iniciatíva „Veda chce žiť“ rovnako ako predtým petícia „Zachráňme slovenskú vedu“ vy-

¹² Konfliktnému vzťahu medzi Slovenskou akadémiou vied a Maticou Slovenskou mohli autori venovať väčšiu pozornosť, pretože tento problém bol v polovici 90. rokov silno medializovaný.

jadrovali protesty proti degradácii a likvidácii vedy, proti ohrozeniu „intelektuálnej bezpečnosti krajiny“. Aktivisti a odborári hovoria o žalostnej situácii vo vede, o boji za záchranu vedy na Slovensku, ktorý napriek jeho intenzívnosti nemá prinášať požadovaný výsledok (rozpočtové kapitoly pre SAV sú na likvidačnej úrovni), o vednej politike na Slovensku, ktorá má byť dlhodobou v nezáujme politických elít (t. j. slovenskej buržoázie). Chcú preto „popularizovať a propagovať vedu pre širokú verejnosť, ako aj v mediálnom priestore a upozorňovať na potrebu vedeckého bádania pre život spoločnosti“. To je iste veľmi dôležitá úloha, ale jej úspech viac ako problematický. Povedané slovami autorov, „režim“ nepodporuje Akadémiu, ale cirkev.

Pred rokom 1989 bolo zakotvenie vedy v spoločnosti na oveľa vyššej úrovni ako dnes, keď na úkor vedy získava pozície náboženstvo (v roku 2000 bol schválený konkordát s Vatikánom).¹³ Upevňovanie prestíže vedy v spoločnosti bolo nahradené upevňovaním prestíže stredovekého náboženského iracionalizmu. Kým rozpočet SAV sa znižuje, na cirkvi sa peniaze navyšujú, financovanie vedy a vzdelávania klesá, financovanie náboženstva stúpa.¹⁴ Snahy „privilegovanej a bohatej“ rímskokatolíckej cirkvi (krátko po roku 1989 vzniesla voči Akadémii požiadavku reštitúcie majetkov) o podriadenie vedy sú zjavné. Známym sa stalo udeľovanie Ceny Rady Konferencie biskupov Slovenska pre vedu, vzdelanie a kultúru *Fides et ratio* (nazvanej podľa názvu pápežskej encykliky *Vera et ratio*) za zásluhy o „dialóg medzi vierou a vedou“ spojenou so „svätou omšou za vedcov“. Je možné najst

príklady prenikania náboženskej ideológie do SAV. Uvedme, že magazín o vede a technike *Quark* vydávaný v spolupráci so SAV propaguje na svojej prvej strane knihu o vysokom náboženskom hodnostárovi, Ústav slovenskej literatúry SAV organizuje konferenciu o diele H. Gavloviča s františkánskymi mníchmi, Archeologický ústav SAV vydáva knihu v spolupráci s rímskokatolíckym biskupstvom, niektoré spoločenskovedné ústavy SAV organizujú v spolupráci s cirkvou „vedeckú“ konferenciu s názvom „*Tradícia a prítomnosť misijného diela sv. Cyrila a Metoda*“ a podobne.

Čo povedať na záver? Pre autorov *Dejín SAV*, diela tak príznačného pre ponovembrovú buržoáznu historiografiu, je najcharakteristickejší nasledovný rozpor: z ideologických dôvodov odmietajú obdobie, v ktorom prichádzalo k podpore a rozvoju SAV a prijímajú obdobie, v ktorom je táto podpora a rozvoj, diplomaticky povedané, trvalo nepostačujúca. Vzniká tak otázka, čo je pre nich prvoradé, či veda, alebo ideologicko-politické stanovisko. Jedno aj druhé by radi zlúčili, lenže ich text vypovedá o tom, že „zlý“ režim (nanešťastie, pre autorov) napomáhal vede a „dobrý“ režim ju (opäť nanešťastie pre autorov) zanedbáva. Akoby sa autori vo vzťahu k prednovembrovému socializmu chceli očistiť od „totalitného zla“ a vo vzťahu k reštaurovanému buržoazno-klerikálnemu režimu dokazovať, že SAV predsa len má význam pre slovenskú spoločnosť. Sú za apolitickú vedu, za autonómiu výskumu a vývoja, za skutočnú vedeckosť, za slobodu a nezávislosť vedeckého bádania a poznania, proti štátnej kontrole a centralizácii vedeckého výskumu, proti indoktrinácii a ideologickým deformáciám, za neskršený obraz a podobne. Tieto princípy v logike textu *Dejín SAV* napĺňa alebo má napĺňať ponovembrové obdobie „slobody a demokracie“, ktoré konečne vystriedalo „totalitné zlo“. A výsledok? Nech si čitateľ odpovie sám.

Peter Dimuš

¹³ Základná zmluva medzi Slovenskou republikou a Svätou stolicou. V zbierke zákonov SR uverejnená v roku 2001 pod č. 326.

¹⁴ Napríklad, v roku 1998 bolo pre cirkvi vyčlenených 436 897 000 Sk, o dve tretiny viac ako v roku 1997, v roku 2008 to už bolo 992 mil. Sk, čo bolo o 40 mil. Sk viac ako v roku 2007.

DUFEK, P. – SMEKAL, H. et al.: *Lidská práva v mezinárodní politice*. Praha : Wolters Kluwer, 2014, 448 s., ISBN 978-80-7478-720-1

Vydavateľstvo Wolters Kluwer, zamerané na právnu a ekonomickú literatúru, vydáva v edičnej rade *Lidská práva* novú monografiu, ktorá autorsky spojila odborníkov a odborníčky v teórii i praxi práva a politických vied. Kolektív českých autorov a autoriek s bohatými skúsenosťami a znalosťami problematiky vydáva publikáciu pod titulom *Lidská práva v mezinárodní politice*, ktorá funkčne spája poznatky rôznych vedných disciplín. Petr Preclík a Hubert Smekal v tretej kapitole publikácie píše o rozmachu štúdií o ľudských právach, ktorý poctivo dokumentuje odborná literatúra a stovky kníh, každoročne vychádzajúcich k tejto problematike. Namiesto je preto otázka, čo nové prináša prezentovaná publikácia do už prebujneného katalógu prác. I slovenskí čitatelia a čitateľky odpoveď na túto otázku odhalia už pri prvom pohľade do obsahového registra monografie.

Prvé dve kapitoly monografie z pera Jiřího Baroša a Pavla Dufeka venujú pozornosť filozofickým prameňom ľudských práv a základnému pojmosloviu. Vývoj právneho myslenia autori prezentujú od Aristotelovej koncepcie spravodlivosti, ďalej sa venujú modernej liberálnej tradícii prirodzených práv, ako aj samotnej kritike prirodzených práv v právnom a politickom myslení. Na kapitolu ďalej voľne nadväzuje problematika základného pojmoslovia, ktorú autori prezentujú cez model amerického právneho teoretika Wesleyho N. Hohfelda. Súčasťou modelu sú štyri základné prvky konceptu subjektívnych práv: privilégium, nárok, právomoc a imunita. Autori na limitovanom priestore ďalej vysvetľujú koncept univerzalizmu a partikularizmu ľudských práv. Pripravujú tak čitateľky a čitateľov, ktorí pochádzajú z prostredia politických vied, na právnu terminológiu, ktorá ich bude sprevádzať celou publikáciou.

Kapitola *Současné trendy v oblasti lidských práv* nadväzuje na debaty o rozmachu katalógu ľudských práv. Petr Preclík a Hubert Smekal sa zaoberajú tzv. infláciou a defláciou práv, o ktorých píše ako o donekonečna sa rozvíjajúcom vesmíre. Autori uvádzajú niekoľko príkladov a výskumov na tému rozpínania sa a devalvácie ľudských práv, konkrétne aj v kontexte antidiskriminačnej politiky Európskej únie, ktorá sa vyvinula od zákazu priamej diskriminácie i na jej nepriame formy. Štúdium ľudskoprávnej problematiky sa čoraz častejšie venuje otázkam ako uznávanie medzinárodných právnych režimov, koncept *responsibility to protect (R2P)* či fenomén privatizácie ozbrojených konfliktov. Aj preto sa štvrtá kapitola publikácie zaoberá spoločenskovedným výskumom ľudských práv. Hubert Smekal hodnotí doterajší výskum problematiky ako primárne koncentrovaný na kvantitatívnu metodológiu v oblasti práva. Ambiciózných empirických štúdií v tejto oblasti však podľa neho stále pribúda, cieľom predkladanej publikácie je preto prirodzene motivovať vedeckých pracovníkov a pracovníčky k ďalšiemu výskumu. Čitateľov a čitateľky tejto publikácie rozhodne zaujme piata kapitola pod názvom *Lidská práva v mezinárodních vztazích – teoretické reflexe*, v ktorej sa tiež autori Preclík a Smekal venujú objasneniu pozície ľudských práv v teóriách medzinárodných vzťahov. Autori sa snažia nielen priblížiť pohľad liberalizmu a konštruktivismu na ľudské práva, sú tiež viac ako úspešní v zmierovaní konceptu ľudských práv s realizmom. V línii nazerania na ľudské práva cez optiku politických vied ďalej pokračuje Lukáš Hoder v kapitole o ľudskoprávných aktéroch a demokratizácii medzinárodného poriadku. Cieľom tejto kapitoly je predstaviť nielen konvenčných aktérov medzinárodných vzťahov, akými sú štáty, medzinárodné medzivládne či medzinárodné mimovládne organizácie. Autor dáva, prirodzene, priestor i osloboditeľským hnutiam, súkromným bezpečnostným a obchodným spoločnostiam.

Akoby jadro monografie *Lidská práva v mezinárodní politice* tvoria tri kapitoly autorov Petra Preclíka, Lubomíra Majerčíka, Huberta Smekala a Kataríny Šipulovej, ktoré sa zaoberajú medzinárodnými právnymi režimami ochrany ľudských práv. Ako prvý je, prirodzene, predkladaný režim OSN ako najstarší model medzinárodného systému ochrany ľudských práv. Autor sa vo svojom príspevku venuje Rade OSN pre ľudské práva, ktorá bola zriadená v roku 2006 ako nová nástupkyňa Komisie pre ľudské práva. Čitatelia a čitateľky sa tiež môžu dozvedieť o nástrojoch zmluvných kontrolných mechanizmov OSN, ako aj o univerzálnom periodickom hodnotení (UPH). Autor kapitoly sa venuje nielen deskripcii jednotlivých mechanizmov, ale aj otázkam ich funkčnosti. V závere kapitoly však jednoznačne vyhlasuje: „*Puncu byrokratického molochu, v ktorom početné delegácie korzujú po ženevských palácoch a ktorý na krízy vo svete reaguje len pomaly, sa však OSN nikdy nezabaví*“ (Preclík v Dufek, Smekal et al. 2014, s. 177).

Kapitola venovaná európskemu systému ochrany ľudských práv sa zasa sústreďuje na komplexný systém implementovaný niekoľkými inštitúciami v európskom priestore. Kapitulu otvárajú nástroje fungujúce v medziach Rady Európy a Európskeho súdu pre ľudské práva, ktoré priniesli paradigmu vo vnímaní právnej subjektivity a zodpovednosti aktérov v oblasti ľudských práv. Čitateľom a čitateľkám monografie tento komplexný systém ochrany približujú autori aj vďaka detailnému opisu bežného konania pred Európskym súdom pre ľudské práva, o ktorom má množstvo otázok ne jeden študent či študentka práva i politických vied. Autori sa prirodzene ďalej zameriavajú na ľudskoprávnu agendu orgánov Európskej únie, pričom sa sústreďujú na otázky priameho účinku európskeho práva a na konkrétne precedensy Súdneho dvora Európskej únie i napriek tomu, že, ako sami píšú, ide prevažne o prípady ekonomického charakteru.

Zdôrazňujú tak, že EÚ, ktorej ľudskoprávna agenda vychádza primárne z antidiskriminačného princípu, nedisponuje obecnou ľudskoprávnu právomocou. Napriek tomu je nutné zdôrazniť, že autori v kapitole analyzujú primárne tzv. *hard law* nástroje ľudskoprávnej agendy, pričom sa len zriedka venujú rôznym *soft law* mechanizmom, ktoré si orgány EÚ vytvárajú v oblasti, kde nedisponujú legitímnymi nástrojmi negatívnej integrácie. Významným prínosom sekcie je i deliberácia autorov o prístupe únie k Európskemu dohovoru o ľudských právach a základných slobodách a o povinnostiach, ktoré by z tohto kroku vyplývali. Posledné strany tejto obširnej kapitoly sú venované Organizácii pre bezpečnosť a spoluprácu v Európe, ktorá podľa autorov zažíva vo svojej agende v súčasnosti istú stagnáciu. Čitateľov a čitateľky však jednoznačne zaujme časť Petra Preclíka venovaná pozorovateľským misiám OBSE.

Posledná kapitola pomyselného jadra publikácie *Lidská práva v mezinárodní politice* sa zameriava na mimoeurópske regionálne systémy ochrany ľudských práv. Táto kapitola je rozdelená do troch sekcií na medziamerický, africký a ázijský systém. Naratív kapitoly sa snaží o systematizáciu poznatkov o týchto systémoch, je však charakteristický i istou snahou porovnať existujúce mechanizmy s európskym regionálnym systémom ochrany ľudských práv s cieľom urobiť tieto komplexné systémy o niečo uchopiteľnejšie pre stredoeurópske publikum.

Ivo Pospíšil nadväzuje na medzinárodné systémy ochrany ľudských práv s kapitolou na tému ľudských práv v ozbrojených konfliktoch a o ich derogovaní v prospech humanitárneho práva. Premetom kapitoly je analýza rozporu humanitárneho práva (s jeho vymedzenými subjektmi a rozsahom práv) a konceptu ľudských práv, ktoré v období ozbrojených konfliktov akoby vstupujú do úzadia. Autor k problematike pristupuje na základe rozhodnutí Európskeho súdu pre ľudské práva a Medziná-

rodného súdneho dvora, jeho analýza ho však privádza k záveru o istej doterajšej nekonzistencii v udržiavaní univerzálneho prístupu ku konceptu ľudských práv. Veronika Bílková na túto problematiku nadväzuje kapitolou o humanitárnej intervencii a už spomínanej doktríne zodpovednosti za ochranu, ktorá sa vyformovala z pojmu humanitárnej intervencie. V tejto kapitole si autorka kladie otázku, prečo je tento pojem často vnímaný ako oxymoron a zároveň akým spôsobom sa snaží tento prístup prekonať a nájsť v liberálnom ponímaní ľudských práv svoju legitimitu.

Tematickú oblasť publikácie uzatvárajú dve kapitoly Ľubomíra Majerčíka – *Mezinárodné trestní soudnictvo* a Kataríny Šipulovej – *Tranzitívni spravedlnost a vyrovnávání se s minulostí*. Prvá kapitola sa zaoberá nielen kontextom vzniku Medzinárodného vojenského tribunálu v Norimbergu, ale aj o jeho dedičstve, v rámci ktorého autor hovorí aj o trhline suverenity štátu: „... za ktorú sa už nebolo možné schovať“ (Majerčík v Dufek, Smekal et al. 2014, s. 301). Ďalej autor venuje svoj priestor v publikácii opisu a kritike Medzinárodného trestného súdu a tzv. *ad hoc* tribunálov (Medzinárodný trestný tribunál pre Rwandu a Medzinárodný trestný tribunál pre bývalú Juhosláviu). Tranzitívna spravodlivosť patrí v oblasti empirických štúdií politických vied k pomerne novej oblasti. Existujúce štúdie však ukazujú, že „*necitlivé a nesprávne nastavené retribučné politiky môžu v určitom politickom kontexte tranzície destabilizovať a skôr prehĺbiť než zahojiť konfliktné línie v spoločnosti*“ (Šipulová v Dufek, Smekal et al. 2014, s. 319). Autorka sa preto vo svojom príspevku zameriava primárne na možnosti a kritiku restoratívnych a retribučných nástrojov.

Záverečná sekcia publikácie *Ľudská práva ve vnitrostátním kontextu* je možno menej prínosná pre študentov a študentky práva a politických vied na Slovensku. Príspevky publikácie však približujú aktuálne diskusie o českých ľudskoprávných záväzkoch, ktoré nie sú

až také cudzie slovenskému publiku. Kapitola *Ochrana lidských práv v České republice – HR policy-making* od Ľubomíra Majerčíka môže byť totiž svojou analýzou jednotlivých vládných programov od roku 1989 viac ako inšpiratívna aj v slovenských podmienkach. Táto kapitola zároveň hovorí o potenciálnej vnútroštátnej ľudskoprávnej inštitúcii (z a. j. NHRI) operujúcej v Českej republike. Témy Ľubomíra Majerčíka pôsobia v tomto kontexte prínosne aj s ohľadom na neustále prebiehajúcu diskusiu o mandáte a agende Slovenského národného strediska pre ľudské práva. Nasledujú ešte dva príspevky – *Ústavní soudnictví a lidská práva* (Ivo Pospíšil) a *Zahraniční politika České republiky a ochrana lidských práv* (Veronika Bílková). Autor a autorka v oboch príspevkoch reflektujú dlhotrvajúce i súčasné dilemy konfliktu bezpečnosti a ľudských práv, ako aj výkladu vnútroštátneho práva, ktoré sa komplikuje v kontexte množiacich sa medzinárodných záväzkov. V slovenskom prostredí možno prirodzene nájsť podobné štúdie, pre študentov a študentky možno pripomenúť napríklad *Základné ľudské a občianske práva a slobody v Slovenskej republike* (Chovanec et al. 2013) či *Sprievodca ľudskoprávnymi záväzkami Slovenskej republiky voči OSN* (Pániková, Pavlíčková 2014).

Publikácia *Ľudská práva v mezinárodní politice* od kolektívu autorov a autoriek s dlhoročnými skúsenosťami v akadémií, justícii i v medzinárodných organizáciách ponúka vskutku jedinečnú monografiu záujemcom a záujemkyniam o viacrozmerný pohľad na problematiku ľudských práv. Autori a autorky tak opäť poukázali na komplexnosť konceptu ľudských práv a na politický rozmer, ktorý si táto problematika zachováva s čoraz páľčivejšími otázkami bezpečnosti stojacimi pred Európou. Významným prínosom monografie je práve jej kritický pohľad na existujúce mechanizmy a koncepty medzinárodných ľudskoprávných režimov. I na základe množstva predkladaných kvalitatívnych a kvantitatívnych štúdií v pub-

likácii možno badať snahu autorov a autoriek zdôrazniť istú potrebu neustálej kooperácie medzi jurisprudenciou a politickými vedami. Či už je to nazeranie na izraelsko-palestínsky konflikt, otázky zapojenia súkromných bezpečnostných služieb do konfliktov alebo pôsobenie pozorovateľských misií, autori a autorky volajú po väčšej reflexivite vedy i svojich čitateľov a čitateľiek. Publikácia má rozhodne predpoklad stať sa významným študijným materiálom nielen v českých, ale i v slovenských podmienkach.

Veronika Valkovičová

Literatúra

DUFEK, P., SMEKAL, H. et al. (2014): *Lidská práva v mezinárodní politice*. Praha : Wolters Kluwer.

CHOVANEK, J. et al. (2013): *Základné ľudské a občianske práva a slobody v Slovenskej republike*. Bratislava : Procom.

PÁNIKOVÁ, N., PAVLÍČKOVÁ, Z. (2014) *Spríevodca ľudskoprávnymi záväzkami Slovenskej republiky voči OSN*. Bratislava : Slovenské národné stredisko pre ľudské práva.

IAN MORRIS, I.: *Why the West Rules – For Now. The patterns of history and what they reveal about the future*. London : Profile Books, 2011, pp.750, ISBN 978-1-84668-208-7

Čo si počať s dejinami (nielen našimi)?

Najprv bol koniec dejín, po roku osemdesiatdeväť sa niektorým ideológom príbeh zdal skončený. Bolo treba už len pritakávať univerzálnej homogénnej kultúre, dnes by sme povedali „barbarstvu“. Stačil interval jednej generácie, aby sa koniec dejín vnímal ako hrozba v zmysle katastrofického zániku sofistikovanej technickej civilizácie. Povstali noví nasledovníci Spenglera s rôznymi variantmi

zániku Západu (Ungergang des Abendlandes). Nová svetová vojna, rozkúskovaná, ako to vidí pápež František, sa svojou podstatou nebude líšiť od predchádzajúcich, vždy išlo o hegemóniu. Samozrejme, ideologické zdôvodnenia pre rinčanie zbraňami môžu byť rôzne, ešte sa dočkajú aj požehnaní. Samuel Huntington sa zapísal do dejín tým, že zdôvodnil nevyhnutné zrážky medzi civilizáciami ako dôsledok krízy identity: upadajúci Západ sa musí brániť čínskej a islamskej hrozbe v ére premeny svetového poriadku (Clash of Civilizations). Posledným štádiom rentierskeho kapitalizmu je tak či onak plutokratická oligarchia. Pokiaľ bude šanca, že vojnu by mohla vyhrať, tak ju rozpúta, scenáre víťazstva USA od G. Friedmana (Stratfor) sú známe. Takže téma hegemonie Východ – Západ, ktorú svojho času Lenin vnímal ako „imperializmus“, je nanajvýš aktuálna. Monumentálna práca historika/archeológa I. Morrisa si zasluhuje pozornosť. Nemyslím, že sa Morrisovi podarilo vytvoriť „jednotnú teóriu poľa dejín“, ako tvrdí recenzent na obálke, dokázal však spracovať historický príbeh trvajúci 14 + 2 tisíc rokov, pri čom jeho práca s prameňmi je príkladne vedecká.

Po prvom prečítaní mi napadlo, že máme nasledovníka Arnolda Toynbeeho a jeho monumentálneho diela. Aj on sa pokúšal o určitý variant filozofie dejín, jeho hypotéza vnútorného proletariátu sa osvedčila asi tak ako leninská verzia revolučnej avantgardy, čiže negatívne. Po dlhšom premýšľaní som našiel inšpiráciu u W. Benjamina. Zachoval sa jeden fragment z jeho posledného obdobia:

„*Dejiny predstavujú klin v podobe šoku medzi tradíciou a politickou organizáciou*“ (1., 98).¹⁵ OTRAS tradície vnímal ako rub súčas-

¹⁵ *Geschichte ist Chock zwischen Tradition und der politischen Organisation*. Benjamin niekedy používa vlastné nové slová. V známom texte *Umelecké dielo v epoche svojej technickej reprodukovateľnosti*, ktorý časovo korešponduje s citovaným fragmentom, používa výraz „Chockwirkung des Films“, v preklade A.Bžocha „účinnosť filmového šoku“ (2., 213). Lenže šok sa píše

nej krízy a obnovy ľudstva v súvislosti s masovými hnutiami tých čias (písal sa rok 1938). „*Vojna a len vojna umožňuje dať najväčším masovým hnutiam cieľ pri zachovaní tradičných vlastníckych pomerov*“ (2., 216). Benjamin sa v tom nemýlil. Ľudstvo má nepatrnú šancu poučiť sa zo smutne známeho „koncertu národov“ na začiatku minulého storočia, rodíaci sa multipolárny poriadok by sa mohol transformovať na multilaterálny poriadok prostredníctvom kongruencie na primáte medzinárodného práva. Nové inštitúcie globálneho vládnutia sú nevyhnutné a dokonca sa začínajú formovať. Lenže iniciatívu má v rukách nadnárodná kapitalistická trieda (TCC), takže utajované dohody majú vyústiť do korporátneho nevoľníctva, ktoré bude nastolené právnymi prostriedkami.

Morris má nesmierne široký záber 16-tisíc rokov. Epoquey hegemonie sa viac-menej striedajú, ako keby si Západ a Východ odovzdávali žezlo. To možno zodpovedá Toynbeeho sínusoide, ktorá vyjadruje dynamiku každej jednej civilizácie. Ostatná nadvláda Západu sa začala na konci 18. stor. (1773) a údajne sa skončí v roku 2103. Takže niet dôvodu viesť vojnu o hegemoniu. Morrisov výklad dejín sa zakladá na troch faktoroch od biológie k sociológii. Ad 1 – v skutočnosti sme šikovné šimpanzy; Ad 2 ako všetky inteligentnejšie zvieratá sme zve-

dať; Ad 3 – ako jednotlivci sa líšime, lež ako veľké skupiny sa na seba podobáme. Kládie si sociologickú otázku: čo zapríčiňuje sociálnu zmenu a čo zapríčiňuje sama sociálna zmena. V tejto súvislosti Morris sformuloval teorému, inšpirovanú známym sci-fi autorom Robertom Heinleinom. Podľa Lazarusa Longa „*pokrok neprihášejí ranní ptáčata; pokrok existuje díky tým, ktorí jsou líní a hledají způsoby, jak si věci zjednodušíť*“ (3., 60 – 61). Morris to naformuloval takto: „*Zmenu vyvolávají leniví, chamtiví, vystrašení ľudia, ktorí sa usilujú o ľahšie, výnosnejšie a bezpečnejšie spôsoby ako robiť veci, lenže zriedkakedy vedia, čo vlastne činia*“ (s. 28) Títo leniví, chamtiví, vystrašení ľudia preferujú pohodlie, chcú pracovať čo možno najmenej a byť v bezpečí. To vyvoláva tlak na zdroje, takže narastajúci sociálny rozvoj generuje sily, ktoré bránia ďalšiemu sociálnemu rozvoju. Preto sa v dejinách striedajú obdobia vzostupu a úpadku, ľudia buď bojujú, alebo rezignujú. Autor tvrdí, že Východ a Západ za ostatných viac ako 15-tisíc rokov prešli rovnakými štádiami sociálneho rozvoja.

Zmena sa uskutočňuje pod tlakom, je svojím spôsobom vynútená, musí narážať na odpor, revolúcia sa vyčerpá potláčaním odporu a spravidla nedosiahne vytýčené ciele. Nielen E. Bondy, ale väčšina kritických teoretikov dospela k postoju, že «revolúcia» v novoveku sa stotožňuje s „*násilnou, svojvoľnou a zbytočnou aktivitou, ktorá je dopredu odsúdená ku krachu*“, pod čím sa rozumie termidor, bonapartizmus a útlak (4., 118). Morris vidí analógiu so situáciou v prvom, jedenástom a sedemástom storočí. Rimania a Číňania pri nástupe dynastie Song mali urobiť to, čo Európania v 17. storočí, totiž reštruktúrovať geografiu, uzavrieť stepné diaľkové cesty a otvoriť morské cesty. Tak by si zabezpečili bezpečnosť pred migrantmi, vyriešili nástup vedeckej revolúcie a stimuly priemyselnej revolúcie. Toto však urobiť nemohli, a tak počas niekoľkých generácií migrácia, choroby, hlad, rozpad štátu spä-

nemecky „Schock“. Benjamin chcel vyjadriť, že technická reprodukovateľnosť emancipuje umenie po prvý raz vo svetových dejinách od parazitovania na rituáli: „*Namiesto jeho ukotvenia v rituáli ukotvuje sa v inej praxi: totiž v politike. (...) Pretože aura je viazaná na jeho Tu a Teraz. Nie je možné reprodukovat' ju. Zvláštnosť záberu vo filmovom ateliéri však spočíva v tom, že na miesto publika sa dosádza aparátúra. Tak sa musí vytratiť aura herca – a spolu s ňou aj aura postavy*“ (2., 201, 205). Filmový záber nie je možné zachytiť, zmeny dejísk a záberov k vnímateľovi prenikajú ako nárazy – priebeh asociácií sa narušuje ich zmenou – ide o šokový účinok filmu silou technickej kultúry. Domnievam sa, že použitím transkripcie „*Chock*“ chcel Benjamin vyjadriť nové slovo, hybrid: na jednej strane oddeľujúci „klin“ (doslovný význam), na druhej strane šok zo straty aury.

tý s klimatickou zmenou viedli ku katastrofe v Euroázii.

Transformovať sa musí nielen geografia, ale aj biológia a sociológia. Zásadnou otázkou nie je, či Západ bude v budúcnosti vládnuť. Osudová otázka spočíva v tom, či sa ľudstvo ako celok dokáže povzniesť na zásadne nový spôsob existencie skôr, ako nás zrazia nadol katastrofy. V dvadsiatom prvom storočí musíme reštruktúrovať politickú geografiu, aby sa vytvoril priestor pre globálne inštitúcie, ktoré spomalia vojny a „čáry-máry s globálnym otepľovaním“ (Morrisov názor), aby sme využili čas, ktorý ešte máme, na spustenie novej revolúcie v získavaní energie skôr, ako narazíme na strop v spotrebe fosílnych palív. Niektorí ekológovia si predstavujú, že jednoduchý životný štýl môže redukovať spotrebu energie, ťažko si však predstaviť realizáciu. Pribudnú tri miliardy ľudí do polovice storočia, keby každý z nich používal iba jednu 60 W žiarovku 4 hodiny denne, svet by potreboval ďalších 60 500mW elektrární. Nedokážeme obmedziť spotrebu energie, pokiaľ nás k tomu nedonúti katastrofa. Jadrové zbrane, globálne otepľovanie (vrátane terorizmu, chorôb, migrácie, financií, zásob potravín a vody) sú globálne problémy, ktoré si vyžadujú globálne riešenia. Jednotlivé štáty ani impériá s obmedzenou suverenitou ich nedokážu riešiť. Jared Diamond svoju knihu zakončil tým, že od katastrofy nás môžu zachrániť dva faktory – archeológovia, ktorí vydajú svedectvo minulých chýb, a televízia, ktorá ich posolstvo odvysiela (5.). Niekedy medzi rokmi 2045 – 2103 geografia stratí svoj význam, a teda aj rozlišovanie Východ – Západ (s. 618 – 619). Morris doplnil tretí záchranný faktor – históriu, len historici dokážu vyrozprávať veľký príbeh sociálneho rozvoja a vysvetliť diferencie, ktoré rozdeľujú ľudstvo tak, aby zabránili tomu, že nás tieto rozdiely zničia (s. 622). Dodávam k tomu, že historici budú potrebovať filozofov, aby dokázali sfor-

mulovať nový kozmopolitizmus, schopný prekonať kliatbu babylonskej veže.

Ladislav Hohoš

Literatúra

1. BENJAMIN, W.: *Fragments. Autobiographische Schriften. Gesammelte Schriften*, Band VI. Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1991.
2. BENJAMIN, W.: *Illuminácie*. Bratislava : Kalligram, 1999.
3. HEINLEIN, R.: *Dost času na lásku. Time Enough for Love*. Praha : Classic, 1995.
4. BONDY, E.: *O globalizaci*. Brno : L. Marek 2005.
5. DIAMOND, J.: *Kolaps. Proč společnosti zanikají a přežívají*. Praha : Academia 2008.

KUŽEL, P.: *Filosofie Louise Althussera. O filozofii, která chtěla změnit svět*. Praha : Filosofia 2014, 406 s., ISBN 978-80-7007-417-6

Od „stalinského humanizmu“ k teoretickému antihumanizmu

„Už so mnou o Marxovi viac nehovorte! O tom človeku už nechcem nikdy nič počuť“ (Eribon 1991, 266) – vyjadril sa svojho času Michel Foucault. Marxa totiž radil do tzv. historicistickej epistémy, v ktorej sa organizácia vedenia riadi História. V tomto priestore sa Marx ocitá vedľa Ricarda a Malthusa, pretože narába s konceptom človeka, ktorý sa so svojimi potrebami a neustálou hrozbou smrti vyrovnáva prostredníctvom práce (Foucault 2000, 267 – 268). Takto odhalenú podstatu realizuje v dejinách, v ktorých hľadá jej riešenie. Foucaulta od marxizmu odrádzalo nielen to, že z tohto pohľadu do západného myslenia nevnašal nijaký zlom, ale že predstieral vyprázdnené, homogénne plynutie času, pokrývajúce sa s takouto vopred stanovenou ľudskou podstatou (Foucault 2000,

273). Na Marxovom historicizme podľa neho nie je nič zaujímavé, pretože vychádza z dobového antropologického konceptu, v ktorom sa človek definuje na základe konečnosti. To však možno povedať iba po Althussera.¹⁶

Práve Louis Althusser totiž v 60. rokoch pristúpil k marxizmu s filozofickou intervenciou, ktorá ho mala odvrátiť od sebadeštruktívneho a neplodného smerovania a uchrániť od dobovej deviácie, ku ktorej sa uchýlil. Stalinova smrť a odsúdenie kultu osobnosti naskytlí sovietskemu režimu víziu obrodeneho humanistického marxizmu, v rámci ktorého mali komunistické strany na medzinárodnej scéne udržiavať dosiahnutý status quo a – slovami prvého poststalinského tajomníka Nikitu Chruščova – robiť „všetko v mene človeka a pre človeka“. Althusserovo na prvý pohľad prekvapivé odmietnutie tohto smerovania sa nieslo v duchu teoretickej analýzy a reflexie chýb vtedajšieho socialistického režimu, čím by sa zabezpečilo ich reálne odstránenie a neopakovanie. K chybnjej politike v rámci komunistického hnutia dochádzalo podľa neho pre chyby v teórii. Tento leninovský dôraz na prvoradosť teórie bolo možné vidieť aj pri prisudzovaní významu omylu vo vzťahu k pravde. A práve o konfrontáciách s chybami a ich novom premyslení je v česko-slovenskom prostredí jedinečná kniha Petra Kužela mapujúca Althusserov filozofický prínos k teóriám marxizmu. Althusser totiž nebol dogmatikom a svoju teóriu nanovo rozvíjal tvárou v tvár novým problémom, ktoré sa pred ním vynárali, pričom podnetnými ostávajú aj jej jednotlivé časti samostatne. Marxistická filozofia sa má odpútať od rigidnej, no prázdnej schémy, na ktorú sa zmenila Stalinovou kodifikáciou a ktorej úlohou bolo oslavovať jestvujúci stav, a stať sa naozaj „revolučnou a kritickou“. Mocensky kodifikovaná verzia plnila ideologickú funkciu a bránila možnosti riešiť či vôbec rozpoznať krízu marxizmu. Bez

premyslenia samotnej východiskovej teórie nemohlo oficiálne odsúdenie Stalinovej vlády stačiť k prekonaniu krízy marxizmu, ktorá sa v poststalinovej dobe na Západe naplno prejavila stroskotaním májových udalostí roku 1968 a u nás napokon náhlým, no úplným rozpadom východného bloku.

Aj preto Petr Kužel na začiatku knihy píše, že „*Althusserov návrat k autentickému Marxovi a Leninovi bol vnímaný ako závan sviežeho vetra do zatuchlej teórie a praxe komunistických strán*“ (Kužel 2014, 19). Etablovaní funkcionári však považovali jeho články za „teoreticky a politicky nebezpečné“ (Althusser 2005, 163). Celkom si totiž vystačili s priznaním chýb stalinizmu a deklaráciou obratu k humanizmu, ktorý Komunistická strana Francúzska doložila prvým vydaním raných Marxových spisov. Althusser tieto kroky nepovažoval za nápravu chybného smerovania a o *Ekonomicko-filozofických rukopisoch z roku 1844* z tejto edície napísal, že predstavujú najvzdialenejšiu podobu Marxa (Elliott 2006, 24). Vzletné frázy o človeku a vydávanie raných diel, o ktoré sa fakticky zaslúžil Chruščov, mali iba zakryť reálne nezmenený stav vo vnútri komunistickej strany a ďalšiu reprodukciu stalinistického myslenia. Oficiálny charakter marxizmu sa totiž vyvodzoval zo známeho predslovu knihy *Ku kritike politickej ekonómie z 1857* a Engelsových neskorších diel, na základe ktorých sa marxizmus zadefinoval ako nový „svetonázor“ (Elliott 2006, 61). Z tohto predhovoru je v tomto zmysle osobitne dôležitá pasáž, kde sa hovorí, že „[s]o zmenou hospodárskej základne dochádza pomalšie či rýchlejšie k premenne celej obrovskej nadstavby...“ (Marx 1952, 6). Držiac sa tohto predpokladu mohol o sebe režim tvrdiť, že zospoločenštenie výrobných prostriedkov sa musí v dohľadnej budúcnosti nutne pretaviť aj do ideologickej roviny. To fakticky znamená, že udržaním stanoveného kurzu sa všetky ostatné zmeny udejú samy. Preto Stalinovým pohrobkom stačilo za každú cenu udržiavať status quo, prípadne poukázať

¹⁶ Časť marxistov by však povedala, že to neplatí ani pre Marxa samotného.

na opomenuté časti klasických spisov, a zároveň odmietat' spätnú väzbu a kritiku, do ktorej spadali aj Althusserove články.

Prvým Althusserovým teoretickým počínom v rámci jeho čítania klasických spisov bolo vytvoriť demarkačnú líniu medzi buržoáznymi ideologickými pojmami založenými na „prirodzenom“, empirickom či spontánnom poznaní a vedeckými konceptuálnym poznáním tvoriacim nové pojmy a objekty, ktoré poznáva (Kužel 2014, 39). K tomuto epistemologickému zlomu Althussera inšpiroval Bachelard, ktorého cieľom bolo oddeliť poznanie od všeobecných právd a vstúpiť do vedeckého diskurzu. Nový teoretický obsah je nutne „odlomiť“ od starých foriem, k čomu u Marxa došlo opustením Feuerbachovho abstraktného poňatia človeka ako rodovej bytosti. Feuerbach síce prevrátil Hegelovu idealistickú schému, takže na miesto absolútneho ducha nastúpil človek, no tento materializmus naďalej obsahoval idealistické črty v tom, že abstrahoval od náhodnosti a spoločenských vzťahov. Podľa Althussera nestačí prevrátiť zmysel dialektiky z pohľadu jej východísk. Materialistická filozofia nemá len „prevrátiť Hegla z hlavy na nohy“, ale zároveň sa zbaviť závrate z tohto úkonu. Skutočne materialistické obrátenie dialektiky znamená celkovú transformáciu jej štruktúr (Althusser 2005, 93). Problém je teda v samotnej metóde, akou sa vstupné objekty transformujú na nové teoretické objekty (Althusser 2005, 185). Špecifickosť Marxovej kritiky politickej ekonómie, teda jej epistemologického zlomu, sa vzťahuje na pretváranie pojmového aparátu klasickej ekonómie s ohľadom na nový teoretický objekt, ktorým je nadhodnota. Dovtedy totiž skúmanie politickej ekonómie vychádzalo z pojmov, ktoré odkazovali na bežne používané termíny a ich predvedecké významy. „Klasická politická ekonómia tak nekonštruuje svoj predmet skúmania. Jej predmet skúmania leží vlastne mimo nej. Z toho dôvodu sa doposiaľ pohybuje v rovine ideologickej, nie vedeckej...“ (Kužel

2014, 104) opisuje Petr Kužel. Tento stav potom spôsobuje, že ekonómovia a ľudia vôbec poznávajú len javové formy nadhodnoty, ako je mzda, cena, zisk, renta, teda jej jednotlivé peňažné vyjadrenia, pričom sa opomínajú okolnosti, v ktorých a za ktorých bola práca vykonávaná. Zabúda sa tak aj na to, že kapitál neoznačuje výrobný nástroj, ktorý je v určitej forme (práca, talent, invenčnosť, komunikatívnosť...) vždy a všade prístupný každému a ako taký čaká len na svoje využitie a zhodnotenie, ale že ide o špecifickú formu výrobného **vzťahu** konstituujúceho spoločenské bytie človeka (Kužel 2014, 129). Čo znamená, že spôsob prežitia v ňom nezávisí od toho, či/aké má schopnosti, ale či jednotlivец dokáže predať svoju pracovnú silu a uživiť sa ňou. Imanentný pohyb kapitálu, založený na neustálej akumulácii a konkurencii, tieto podmienky vždy vopred konkrétne vymedzuje a zužuje. Marxov diferencovaný, vedecký prístup badať tiež v jeho poukaze na rozpor v samotnom kapitáli, deliaci sa na konštantný a variabilný, ktoré vstupujú do vzájomného vzťahu kvôli ďalšej reprodukcii; či v nahradení práce ako zdroja hodnoty (Ricardo) *pracovnou silou* (Kužel 2014, 106), zo svojho charakteru už zohľadňujúcou potreby a okolnosti vykonávania práce. Namiesto opierania sa o predvedecké významy pojmov z bežného každodenného používania ich Marx zaradil do nanovo vypracovaného systému, ku ktorého objektom sa vzťahovali. Zatiaľ čo sa klasická politická ekonómia zameriavala na skúmanie predmetov, ktoré boli mimo jej deklarovaného odboru, Marx naopak skúmal immanentnú (vlastnú) dynamiku systému, niekedy nazývanú aj *Darstellung*, teda „*zobrazenie logických vzťahov skúmaného predmetu v jeho celej štrukturálnej podmienenosti a dialektickej previazanosti*“ (Kužel 2014, 99).

Do kontextu týchto teoretických východísk môžeme zaradiť aj Althusserovo odmietanie fráz o humanizme deklarovaných stranou v prospech teoretického antihumanizmu, teda v prospech zamerania sa na skúmanie reálnych

štruktúr spoločenskej praxe (Althusser 2005, 229), ktoré sú spočiatku neviditeľné. Humanizmus je totiž pojem prebratý z každodenného života a nehovorí nič o reálnych pomeroch, ku ktorým sa vzťahuje. Ak chceme porozumieť fungovaniu systému, musíme ho vysvetliť z neho samého a neuchyľovať sa k vonkajším referentom. Avšak, teoretický antihumanizmus je len podmienkou poznania charakteru samotného ľudského sveta, ktorý musí byť ešte prakticky transformovaný. Marx si totiž uvedomoval, že číre vedenie o charaktere peňazí a tovaru neruší formu ich javenia sa a pôsobenia (Althusser 2005, 230). Samotná forma (hodnoty) porovnáva alebo usúvzťahuje rozličné veci ako rovnaké. Záhadný, fetišový charakter tovaru a peňazí nastupuje až pri ich výmene, čo znamená, že poznanie tohto mechanizmu sa nezmení bez zmeny mocenských, výrobné-ekonomických vzťahov. To rovnako platí aj o vyrovnaní sa so stalinským „marxistickým svetonázorom“: deklarácia humanizmu nepostačuje na samotnú premenu represívnych pomerov.

Ak však Althusser hovoril o celkovej štruktúrálnej podmienenosti skúmaného predmetu (Darstellung), týka sa to aj prepojenosti medzi základňou a nadstavbou, ktorú tým pádom nemožno považovať za niečo vonkajšie alebo dodatočné. To si uvedomíme ak napríklad vezmeme do úvahy, že imanentná dynamika systému súvisí s pojmom pracovnej sily, ktorá je nielen ekonomickou, ale i politickou kategóriou, keďže je vždy zasadená do určitého kultúrneho a inštitucionálneho rámca. To, koľko dostáva robotník za svoju prácu, do značnej miery závisí nielen od toho, koľko zaplatí za bývanie a jedlo, pretože treba pripočítať i kultúrny štandard, na ktorý je proletariát navyknutý. Althusserovými slovami povedané: reprodukcia pracovnej sily sa určuje nielen biologickými potrebami zabezpečovanými určitou „minimálnou mzdou“, ale tiež istým historickým minimom (Marx hovoril o tom, že anglickí pracujúci potrebujú pivo, francúzsky proletariát chce zas víno) (Althusser 2008,

5). U Althussera sa dáva dôraz práve na tento aspekt „vzájomného pôsobenia medzi základňou a inými vrstvami (politikou, ideológiou apod.)“ (Kužel 2014, 141). V tomto poňatí marxizmu sa ekonomická stránka nevníma ako hlavný rozpor, na ktorý sú redukovateľné ostatné rozpory. Do úvahy sa berie ich prepojenosť, pričom základný rozpor ostáva *predeterminovaný*, t. j. „znečistený“, „zasiahnutý“ ostatnými vrstvami. Vytvorením vedeckého konceptu a vysvetlením fungovania systému bez odkazov na elementy mimo neho sa namiesto vonkajšej príčiny uprednostňuje vnútorná, tzv. *štruktúralna kauzalita*. To potom umožňuje vyhnúť sa priamemu determinizmu, podľa ktorého zmena vo výrobných vzťahoch (resp. ekonomickej základni) automaticky – skôr či neskôr – prinesie zmenu v ideologickej nadstavbe. Zo simplifikovanej Marxovej filozofie sa touto cestou stala chybná teória a súčasne ideológia tlmiaca masy. Althusserova „*obchádzka cez teóriu*“ (ako znie názov uznávanej knihy Gregory Elliotta o ňom) útočila proti ekonomizmu stalinskej a poststalinskej éry Sovietskeho zväzu, ktorý pracoval s predstavou univerzálnych dejín, postavených na ekonomickom progrese ako jedinom východisku, zároveň predpokladajúc omietnutie sa tohto vplyvu do ostatných oblastí spoločnosti. Proti tomu vystúpil s teóriou o predeterminovanosti ekonomickej stránky a vzájomnom pôsobení jednotlivých oblastí, teda o tom, že nadstavba spätne pôsobí na základňu, môže brániť jej premene alebo ju naopak urýchliť, a to vďaka určitej nezávislosti, ktorú si udržiava. Okrem ekonomizmu, útočil Althusser svojou teóriou tiež proti evolucionizmu, historicizmu (ako predstave o univerzálnych dejinách) či humanizmu, ktoré vychádzali z dialektiky určitého jednotného činiteľa, považovaného za pôvod či počiatok vývoja, zabúdajúc pritom na neustálu komplexnosť a previazanosť celého systému, ktorého začiatok nemožno vyčleniť. Poukázal tak na dôležité aspekty Marxovej teórie, ktoré boli počas premeny marxizmu na

svetonázor a oficiálnu doktrínu Sovietskeho zväzu zatlačené do úzadia.

Druhé Althusserovo obdobie by sa dalo nazvať filozoficko-ideologickým. Prichádza k nemu potom, ako ideológii prizná dôležitosť, resp. hlavnú funkciu pri konštituovaní subjektu. Ideológia už nie je len akýmsi klamom protikladným vede, ale otvoreným a nechýbajúcim bojiskom, výslednicou triedneho boja. Takéto chápanie ideológie napokon nájdeme aj u Marxa v už spomínanej práci *Ku kritike politickej ekonómie*, kde odlišuje hospodárske podmienky „od právnych, politických, náboženských, umeleckých alebo filozofických, skrátka od ideologických foriem, v ktorých si ľudia uvedomujú tento konflikt a vybojujúvajú ho“ (Marx 1952, 7). Podmienky hospodárskeho života sa k ľuďom dostávajú cez prizor ideologických foriem a od nich závisí, aký postoj k nim zaujmú. Na rozdiel od deterministického chápania marxizmu však dáva plný dôraz na viaceré zdroje ideologického vedomia, takže ideológia mu neslúži len ako zrkadlový odraz ekonomických podmienok danej skupiny. Pri problematike ideológie sa opiera o lacanovskú psychoanalýzu, a to z dvoch dôležitých dôvodov: Lacanov návrat k Freudovi vníma analogicky svojmu návratu k Marxovi, pričom sa čítania oboch zameriavajú na štruktúrnu podmienenosť. Napokon, pojem predeterminovanosti prevzal Althusser od Freuda... A tak ako Althusserov projekt zavrhol ekonomistické, historicistické a humanistické zjednodušenia a mocenské interpretácie Marxa, začala Lacanova psychoanalýza vymedzením sa voči dobovým vplyvom darwinizmu, energetistickej teórie a ekonómie na Freudovo dielo. Paralelu medzi Althusserovým (teoretickým) antihumanizmom možno nájsť v Lacanovom antipsychologizme (Kučel 2014, 169), ktorý poukazuje na konštituovanosť zdanlivo jednotného obrazu Ja viacerými zdrojmi. Reálne totiž jestvuje len subjekt ako produkt ideologických aparátov, ako sú škola, cirkev, rodina, pracovisko atď., nastavených

na udržiavanie statusu quo, teda reprodukciu daných výrobných vzťahov. Aparáty usmerňujú subjekt, dovoľujú mu pohybovať sa v jeho štruktúrach za vopred vymedzených podmienok, ktoré musí spĺňať, aby z nich nebol vylúčený alebo potrestaný. Subjekt z tohto pohľadu stráca ontologickú hĺbku na úkor priestoru, čím súčasne prichádza o možnosť vykonať už spomínaný epistemologický zlom, teda rozoznávať ideológiu od vedy. Jediná, zvyšná možnosť vymaniť sa z ideológie, ktorou je subjekt plne konštituovaný, je prejsť na inú ideológiu, teda transformovať inštitúcie, resp. rozširovať v rámci nich možnosti svojej autonómie.

Problém s touto koncepciou je, že neurčuje smer, ktorým sa má subjekt meniť. Althusser sa totiž v prvom teoreticistnom období svojím útokom na historicizmus vzdal jednoznačného smerovania spoločnosti, zatiaľ čo v druhom, filozoficko-ideologickom sa zriekol aj rozpoznanie neideologického poznania. Kým sa prvým krokom vyhol Popperovej kritike usvedčujúcej marxizmus z historicizmu (Popper 1999, 44), pretože údajne chce odhaliť prírodný zákon pohybu spoločnosti (Marx 1955, 19), druhým krokom si zahatáva možnosť výrazne zasiahnuť do diania a vymaniť sa z kapitalistickej logiky. Aj na úrovni filozofie sa teda bojuje ideologický boj o interpretáciu Marxa, ktorá by nemala idealistické črty, no zároveň vopred nezmarila priestor pre zmenu. Takto Althusser naráža na obmedzenia marxistickej teórie, ktorá síce vyniká v analýze kapitalizmu, no neponúka z neho východisko, ktoré by bolo v súlade s materialistickou filozofiou, pretože ju charakterizuje absencia vopred daných východísk, cieľov, ale i zaručených návodov na premenu spoločnosti. Krízu marxizmu však Althusser napodiv poníma ako možnosť nového začiatku teórie. Celé dejiny filozofie stojí materializmus v neľahkej opozícii voči idealizmu, keďže namiesto pevných bodov ponúka iba skepticizmus a namiesto jednoduchých riešení analýzu konkrétnej situácie (Lenin), ktorá je vždy iná a premenlivá. V tomto

zmysle spadajú všetky teleologické koncepcie o koncoch dejín, vrátane stalinizmu, medzi varianty filozofického idealizmu. Týmto sa z komunizmu chápaného ako spoločenský stav, ktorý treba dosiahnuť, opäť stáva „*hnutie, ktoré zruší terajší stav*“ (Marx 1977, 235), presne tak, ako pojem definoval Marx v *Nemeckej ideológii*. Na čo sa teda môže spoľahnúť a o čo oprieť hnutie, ktoré chce prekonať terajší stav? Althusser hľadá odpovede u Machiaveliho, ktorý dáva do pozornosti faktory šťasteny a cnosti, ktoré sa musia stretnúť u schopného vladára. To fakticky znamená schopnosť chopiť sa príležitosti, ktorá sa naskytne a využiť ju vo svoj prospech. Althusser tak vo svojej záverečnej teoretickej fáze otvára priestor aleatórneho materializmu, v smere ktorého dnes pokračujú napr. Alain Badiou a Slavoj Žižek.

Ako sme mali možnosť vidieť, Althusserovo plodné myslenie prechádzalo viacerými peripetiami odrážajúcimi problémy doby. Je vysoko chvályhodné, že kniha Petra Kužela ich predstavuje všetky vo vzájomnej nadväznosti, a to celistvo, systematicky a prehľadne. Možno povedať, že čitateľovi, ktorý sa zoznámi s prínosom Althussera, sa mnohé otázky a problémy marxizmu, ktoré sa riešili v Althusserovej dobe, či riešia dnes, stanú zrozumiteľnejšími. Oproti iným čítaniam Marxa je jeho čítanie výnimočné tým, že sa v snahe vyhnúť stalinskej deviácii neuteieka k Marxovým raným dielam, ako bolo v danej dobe zvykom, ale materialistické jadro hľadá v jeho zreloch spisoch. Marx sa tak môže právoplatne ocitnúť medzi ostatnými materialistickými koncepciami, kam patrí Spinoza, Machiavelli, Freud, Lacan, Lenin či Mao. Preto veríme, že tak kvalitná a výpovedná kniha, akou je Althusser Petra Kužela, vznikne aj o iných marxistických teoretikoch, ako sú Gramsci, Lenin či Lukács, aby sa náš čitateľ mohol konečne zoznámiť s plnohodnotným a inšpiratívnymi podobami marxizmu.

Peter Takáč

Literatúra

ALTHUSSER, L. (2005): *For Marx*. London – New York : Verso.

ALTHUSSER, L. (2008): *On Ideology*. London – New York : Verso.

ELLIOTT, G. (2006): *Althusser. The Detour of Theory*. Leiden – Boston : Brill.

ERIBON, D. (1991): *Michel Foucault*. Minnesota : Harvard University Press.

FOUCAULT, M. (2000): *Slová a veci*. Bratislava : Kalligram.

KUŽEL, P. (2014): *Filosofie Louise Althussera. O filozofii, která chtěla změnit svět*. Praha : Filosofia.

MARX, K. (1955): *Kapitál. Kritika politickej ekonomie*. Bratislava : SVPL.

MARX, K. (1952): *Ku kritice politickej ekonomie*. Bratislava : Nakladateľstvo Epocha.

MARX, K. (1977): *Nemecká ideológia*. In: Marx, K., Engels, F.: *Vybrané spisy I*. Bratislava : Nakladateľstvo Pravda.

POPPER, K. R. (1999): *Bída historicismu*. Praha : Oikoymenh.

VENCÁLEK, J.: *Teória fraktálnej demokracie/Theory of fractal democracy*. Prešov : Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2014, 196 s., ISBN 978-80-555-1068-2

Predmetná publikácia, ktorá sa stala objektom tejto recenzie, nesie názov *Teória fraktálnej demokracie/Theory of fractal democracy*, pochádza z dielne renomovaného českého humánneho geografa prof. PaedDr. Jaroslava Vencálka, CSc., a má charakter monografie.

Ako vyplýva už zo samotného názvu, autor vo svojom diele prichádza s niečím novým, dotedy nepoznaným, niečím, čo sa v podmienkach slovenských, českých, stredoeurópskych, možno dokonca supraeurópskych, nevyskytuje. Pri koncipovaní svojej teórie sebe decentným spôsobom integruje dva koncepty, ktoré tvoria základné stavebné kamene jeho teórie.

Sú nimi teória demokracie a teória fraktálu. Z toho vyplýva, že teória fraktálnej demokracie prof. J. Vencálka presahuje hranice jedného vedného odboru a nachádza sa na pomedzí prírodných a sociálno-politických vied. To potvrdzuje aj pomerne široký záber tejto publikácii, ktorý zahŕňa momenty politologické, historické, geografické, kulturologické, etické, ale aj pedagogické. Z našej perspektívy monografia predstavuje predovšetkým všezahrňujúci filozofický text a hoci autor svojim vzdelaním nie je filozof, možno konštatovať, že z aspektu svojho naturelu pravdepodobne do určitej miery je predsa filozofom, síce neprofesionálnym, ale zato hlbavým. Morálny apel v texte je natoľko silný, že autora možno klasifikovať ako netitulovaného morálneho filozofa alebo filozofa morálky. Z uvedených riadkov vyplýva, že monografia je napísaná s nadštandardnou šírkou aj hĺbkou vo vzťahu k stanovenej téme.

Na 18. strane autor jasne formuluje svoj cieľ, ktorým je „*predstavenie nového modelu organizácie a fungovania demokratickej spoločnosti, ktorý tieto nové tendencie vo vývoji (nielen) európskej populácie plne akceptuje, ale súčasne umožní omnoho komplexnejšie poňatie krajiny, prostredníctvom časopriestorových spoločenských syntéz. Toto nové poňatie organizácie a fungovania krajinných spoločenských štruktúr opúšťa klasické poňatie byrokratického hierarchického vnímania. Vychádza sa predovšetkým z fraktálneho poňatia organizácie a fungovania integrovaných územno-spoločenských štruktúr.*“

Autorov hlbinnó-analytický prístup sa dá prezentovať na snahe preniknúť k *prapodstate* problému. Ten identifikoval už v samotnom názve podkapitoly *1.1 Ľudská racionalita a iracionalita*. Na strane 26 hovorí, že kľúčovým myšlienkovým zdrojom európskeho a celého západného myslenia je hľadanie objektivity a racionality a táto racionalita a snaha hľadať objektívne merateľné kritériá vedie k trhovej ekonomike ako jedinému „správneému“ modelu. Tvrdí, že neporozumenie tej skutočnosti,

že nie je možné dospieť k jednotnej vízii sveta západnej civilizácie, viedlo od druhej polovice 20. storočia k viac ako stovke konfliktov.

Celým dielom akoby sa vinuli, či už v texte alebo *za textom* (medzi riadkami), odkazy na tri subproblémy teórie fraktálnej demokracie. Sú nimi *morálka, globalita a kríza*, ktoré autor prekvapivým a originálnym spôsobom syntetizuje. Tým sa jeho dielo stáva navzájom kompaktným celkom do seba zapadajúcich ozubených kolies sťa precízne fungujúcich švajčiarskych hodín odbíjajúcich posledné hodiny, minúty alebo sekundy *prítomno-minulej* paradigmy technologicko-mocenského chápania demokracie ako host'a, ktorý nepozná umenie odísť, a hlásajúcich príchod nového host'a – teórie fraktálnej demokracie, nedočkavo čakajúcej už nie pred vhodovými dverami, ale dokonca v predsieni.

Zmienky o *morálke* a morálnych hodnotách neservíruje z pozície mentorujúceho a karhajúceho moralizátora, ale ako zrelá, chápaná a morálne zdravá osobnosť, ktorá možno miestami optimisticky, až *donkichotsky*, inokedy s láskavou dobrotou a akceptujúcim nadhľadom Jungovho archetypálneho múdreho starešinu upozorňuje na morálne zlyhania súčasnej spoločnosti, vychádzajúc pri tom zo silne zakotveného morálno-filozofického backgroundu. To viac alebo menej zreteľne vidieť na viacerých miestach, ako napr. na strane 28, kde konfrontuje ekonomizáciu spoločenského života vo vzťahu k hľadaniu mravnosti, alebo na inom mieste (s. 40), kde sa zaoberá vzťahom vedy a pravdy. Vo svojom morálnom presvedčení kladie na miskú pomyselných váh morálku a morálne hodnoty na jednej strane a ekonomickú efektivitu a ekonomický pragmatizmus na strane druhej. V ostrom kontraste so súčasnou dobou, vychádzajúcou z racionálno-mechanistickej paradigmy, ide proti prúdu svojou novátorskou cestou, keď na jeho váhach víťazí morálka nad trhom, čo demonštruje na príklade súčasného chápania človeka už nie ako spirituálnej bytosti, ale ako

pracovnej sily (s. 58). Medzi takéto morálne hodnoty, ktoré obhajuje pred trhovou ekonomikou a racionalizmom, patria napr. láska (s. 174), humanita, individuálna sloboda, osobná zodpovednosť, ľudská solidarita, demokracia (s. 66) alebo dôvera (s. 46).

Autor pozerá na svet, veci a javy v ich **globalite**, ako napr. na vzájomný vzťah medzi umením a vedou, o ktorých hlása, že by mali byť prepojené (s. 26). Na stranách 55 a 56 predostiera kontakt medzi morálkou a globalitou, keď tvrdí, že ak má byť globalizácia úspešná v rozvoji medzikultúrnych dialógov medzi civilizáciami a ich parciálnymi národmi a ďalšími entitami, tak potom by mala byť založená na úcte človeka k človeku.

Od problematiky globality smerom ku **kríze** prechádza svojím názorom, že kríza vzniká ako dôsledok neúplnosti vnímania materiálnych a duchovných koreňov ľudstva na planéte Zem (s. 32). V duchu globalizmu uvádza, že „na to, aby sme porozumeli podstate krízy na začiatku 3. tisícročia, je potrebné pokúsiť sa nájsť nejaký poriadok pod povrchom chaotickej reality a porozumieť vzájomnostiam, prostredníctvom ktorých je prepojená naša minulosť nielen so súčasnou realitou, ale aj s budúcnosťou“ (s. 70).

Kruh (morálky, globality a krízy) sa uzatvára, keď sa od krízy opäť vracia k **morálke**, vyjadrujúc svoje presvedčenie o budúcej úlohe morálky: „Novo utváraná spoločenská realita by sa tak mala opierať o novo formulovanú paradigmu vedeckého poznania. Pritom je veľmi pravdepodobné, že pri jej tvorbe budú zohrávať omnoho významnejšiu úlohu subjektívno-iracionálne aspekty ľudskej existencie (napr. empatia, tolerancia, dôvera) oproti súčasným,

jednostranne dominantným, objektívno-racionálnym aspektom, utvárajúcim vo všeobecnosti uznávanú paradigmu voľného trhu a konkurencieschopnosti“ (s. 70).

Blížiac sa k záveru na strane 146 autor dospel k potrebe „reinterpretovať teóriu demokracie nie ako technológiu moci, ale ako konkrétny typ ľudskej kultúry, ktorá vychádza zo všeobecne uznávaného mravného poriadku, z ducha verejného života a z úcty vo vzťahu k ľudskej pospolitosti“. Autor sa pri svojich tvrdeniach odvoláva na také osobnosti spoločenského diskurzu minulosti aj súčasnosti, ako sú napr. I. Kant, F. Palacký, T. G. Masaryk, A. de Saint Exupéry, K. Ivanička, V. Havel, V. Klaus, J. Keller, J. Pehe, T. Sedláček a ďalší.

Z hľadiska použitého štýlu možno vysloviť názor, že ide o skúseného autora s osobitým vznešeným štýlom písomného vyjadrovania, ktorý sa vyznačuje elegantnou plynulosťou prejavu bez nadbytočností a tematických odbočiek. Čo ešte viac zvyšuje hodnotu publikácie, je jej zrkadlová slovensko-anglická podoba, pričom o kvalitný preklad do anglického jazyka sa postarali erudovaní a skúsení odborníci na anglický jazyk PhDr. Mária Igazová, PhD., a PaedDr. Marián Pochylý. Keďže prof. Vencálek je českým autorom, pretlmočenie z českého do slovenského jazyka zabezpečil nemenej fundovaný tandem prekladateľov Mgr. Eva Gálová a PaedDr. Michal Kovačic, PhD.

Záverom možno konštatovať, že podľa odborných kritérií ide o priekopnícku publikáciu, navyše predstavujúcu svetielko morálnej nádeje pre ľudstvo vo svete egoizmu.

Alexander Čemez